

ÁTMENET, ÁTALAKULÁS VAGY „POSZTSZOCIALIZMUS”?

Elméleti viták a kelet-európai rendszerváltásról¹

1989 – Klaus von Beyme szavaival – valóságos „fekete péntek” volt a társadalomtudomány számára, mivel egyetlen olyan elméletet sem produkált, amely előre tudta volna jelezni a „létező szocializmus” bukását.² Igaz, létezett a konvergencia-elmélet, amely úgy érvelt, hogy az iparosítás a társadalmi struktúrák fokozatos homogenizálódását eredményezi, és ezért előbb-utóbb a politikai rezsim megdöntéséhez vezet majd a szocialista országokban – mihelyst elérik a megfelelő fejlettségi szintet. Az elmélet optimista volt abban a tekintetben, hogy ez viszonylag rövid időn belül bekövetkezik – de egyúttal meg is nyugtatta az aggódó nyugati politikusokat afelől, hogy a „Kelet” akkor már nem jelent valódi politikai fenyegetést, mert az emberek gondolkodásmódját és viselkedési mintáit megváltoztatja a magasabb fogyasztás, és maguk is követelni fogják a politikai liberalizálást és a többpártrendszert. Ez az elmélet azonban 1989-1990-ben nem igazolódott. A kelet-európai államszocialista rendszerek megbuktak ugyan, de nem azért, mert társadalmi-gazdasági vonatkozásban sikeresen felzárkóztak a fejlett ipari társadalmakhoz, hanem éppen ellenkezőleg, azért, mert ez nem sikerült nekik.

A rendszerváltás sok társadalomtudóst arra ösztönzött, hogy – nem okulván az előző kudarcból – újabb és újabb prognózisokat állítsanak fel arra nézve, hogyan fog kinézni a rendszerváltó országok jövője, és mi várható Kelet-Európában az államszocializmus összeomlása után. Az alább tárgyalt okok miatt a nyugati szakirodalomban a „posztszocializmus” tűnik a legkevésbé ellentmondásos fogalomnak – noha egyes szerzők szerint ma már tulajdonképpen a „poszt-posztszocializmus” időszakában vagyunk.³ Hogy miért a „posztszo-

¹ A tanulmány a Magyary Zoltán Felsőoktatási Közalapítvány támogatásával készült.

² BEYME, Klaus von: *Transition to Democracy in Eastern Europe*. Houndmills, Macmillan, 1996, 6.

³ Ehhez lásd: HANN, Chris–HUMPHREY, Caroline–VERDERY, Katherine: Introduction: Post-socialism as a Topic of Anthropological Investigation. In: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practice in Eurasia*. Ed.: HANN, Chris. London, Routledge, 2002.

cializmus” a legkevésbé vitatott terminus, legalábbis a nyugati szakirodalomban, annak egyszerű oka van: az államszocializmus mint rendszer vitathatatlanul összeomlott a régióban, noha a „kommunista restaurációval” vagy egy baloldali fordulattal még sokáig riogattak a régióban a neoliberais *mainstream*-hez tartozó politikusok.⁴ Miközben ma már világos, hogy mi az, ami *nem* teljesült a rendszerváltáskor megfogalmazott optimista prognózisokból, az sokkal vitatottabb – és sokszor kevésbé látható – hogy milyen társadalmi-politikai változások zajlottak le valójában az elmúlt húsz év alatt a rendszerváltó országokban.

A „posztszocializmus” terminus kevesebb utalást ad a mai rendszerek jellegére nézve, mint az ideológiailag igencsak „megterhelt” tranzitológia – már csak ezért is előnyben kell részesítenünk.

A „posztszocialista” terminust természetesen sokféleképpen lehet használni. Nem pusztán egy történetileg létező rendszer, az államszocializmus végét jelölhetjük vele, hanem Fukuyama után vizionálhatjuk a történelem végét, a kapitalista rendszer elkerülhetetlen győzelmét vagy végső megdicsőülését – világnézetünk, ízlésünk szerint. Nem kívánok itt belemenni egy politikai polémiaiba, pusztán jelezni szeretném, hogy a tanulmányban az első értelemben kell érteni a „posztszocialista” terminust. Ha polemizálni akarnánk, akkor természetesen rá lehet mutatni arra, hogy a kelet-európai kapitalizmus nem egészen úgy valósult meg, ahogyan a tranzitológusok megjövendölték, sőt maga a globális kapitalista rendszer is produkált egy válságot, aminek sem a kimenetelét, sem pedig a következményeit nem ismerjük – vagyis a „történelem” megy tovább.

⁴ A nyugati szakirodalomban kevésbé ismert a szocializmus-versus-államszocializmus terminológiai vita. Nem kívánok itt belemenni a komoly elméleti fejtegetésekbe. Leegyszerűsítve arról van szó, hogy milyen volt a „létező szocializmus” jellege. Nyugaton az államszocializmusnál ismertebb az államkapitalizmus tézise: eszerint az állam lényegében kapitalista módon zsákmányolta ki állampolgárait a „létező szocializmus” idején, ezért nem lehet a rendszert szocialistának tekinteni. Az államszocializmus tézisének hívei viszont nem tekintik a sztálini államot kapitalistának; igaz, szocialistának sem. Innen ered a terminológiai megkülönböztetés. Jómagam ez utóbbit osztom; a nyugati szakirodalomban azonban kevesen használják ezt a megkülönböztetést. A „szocializmus” és a „kommunizmus” is gyakran szinonimaként szerepel, holott a kelet-európai országok maguk sem állították, hogy valaha is eljutottak volna a kommunizmusig. A szocializmus-vitához lásd: *Államszocializmus: Értelmezések–viták–tanulságok*. Szerk.: KRAUSZ Tamás–SZIGETI Péter. Eszmélet Könyvtár, Budapest, L'Harmattan, 2007.

A jelen tanulmányban azonban minket kevésbé érdekelnek a prognózisok. Célunk a rendszerváltás értelmezéséről folytatott nagy elméleti viták felvázolása, és annak bemutatása, hogy a terminológiai vita nem pusztán elvont jellegű, filozófiai okoskodás, hanem nagyon is kifejezi azokat a politikai-ideológiai ellentéteket, amelyek a helyi eliteknek és a különböző társadalmi csoportoknak a rendszerváltáshoz való viszonyát a mai napig meghatározzák. Két tézist szeretnék kiemelni, amelyeket különösen fontosnak tartok a terminológiai vita szempontjából, és amelyek kifejtésére az alábbiakban nagy hangsúlyt helyezek. Az első az, hogy a rendszerváltás történetét és általában a „posztszocializmust” meg kell szabadítani a tranzitológia univerzalista és teleologikus szemléletétől. A második pedig, hogy szükséges valamiképpen utalni a kelet-európai országok „speciális” helyzetére a kapitalista világ gazdaságban. Meglehetősen naív az a kérdés, hogy szükség van-e egyáltalán ilyen megkülönböztetésre. Kelet-Európa specifikus, vagyis a Nyugattól eltérő fejlődésének problémájával csak Magyarországon a korszak legnevesebb történészei foglalkoztak.⁵ Ezt a vitát itt a maga részleteiben nem tudom bemutatni. Azt viszont okvetlenül jelezni szeretném, hogy ez a specifikus fejlődés nem a kommunista hatalomátvétel következménye. Kelet-Európa „nyugati szemmel”, ahogyan például Larry Wolff ábrázolta a felvilágosodáskori Európa kognitív térképén, afféle egzotikus „másiknak” számított, ahol olyan barbár szokások uralkodtak, amelyek mind kulturális, mind pedig társadalmi értelemben elválasztották a régiót a fejlett világnak tekintett Nyugat-Európától.⁶ Érdeemes lenne egyszer megvizsgálni, milyen illúziók és önbecsapások táplálták azt a rendszerváltás idején szinte hivatalos politikává izmosodott meggyőződést Kelet-Európában, hogy az államszocializmus és a Szovjetunió összeomlásával a régió visszatér abba az „Európába”, amelybe legalábbis a kapitalizmus kialakulása óta nem tagolódott bele olyan szervesen, mint a nyugat-európai országok (sok szerző szerint korábban sem). Én erre a feladatra itt most nem vállalkozhatom; azt azonban jelezni szeretném, hogy azokkal értek egyet, akik a rendszerváltást egy globális struktúrából kiindulva kívánják megérteni és elemezni.

⁵ Hogy csak néhány ismert nevet említsek: Niederhauser Emil, Pach Zsigmond Pál, Szűcs Jenő, Ránki György, Berend T. Iván.

⁶ WOLFF, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press, 1994.

Tovább nehezíti a rendszerváltás értelmezését az a tény, hogy nemcsak a változás elméletét kell megalkotni, hanem értelmezni kell magát a „létező szocializmust” is. A tanulmányban négy nagy paradigmát fogok bemutatni, és megkísérlem elméleti-kritikai értékelésüket: (1) a tranzitológiai elméletet; (2) az új institucionalizmust; (3) a „fejlesztő állam” elméletét, valamint (4) a világrendszer-iskolát. Miközben az első három paradigma az ismertek közé tartozik a nyugati szakirodalomban, a világrendszer-elméletet Magyarországon csak nagyon kevesen kapcsolják össze a kelet-európai rendszerváltással.⁷ A tanulmányban ennek a hazai *mainstream*-ből kiszorult, rendszerkritikai értelmezésnek a bemutatására is kísérletet teszek. Itt kívánom megjegyezni, hogy nem az óriási mennyiségű „rendszerváltó” szakirodalom áttekintésére törekszem, hanem a fenti négy értelmezési keret szellemi-politikai gyökereit szeretném feltárni.

A négy paradigma közül kétségtelenül a tranzitológiai elmélet volt az, amelyik Kelet-Európában sokáig domináns szerepet játszott a rendszerváltás értelmezésében. Ahogyan a tranzitológia sok kritikusa rámutatott, ezt nem annyira tudományos érdemeinek, mint inkább politikai „használhatóságának” köszönhet.⁸ A dominancia mítosza azonban olyan tartósnak bizonyult, hogy a rendszerkritikus szerzők még ma is szükségét érzik annak, hogy elhatárolják magukat a tranzitológiától. 1989 után nagyon divatos szó lett az „újrágondolás” (*re-thinking*). Ahhoz, hogy a rendszerváltást nem politikai érdekek és legitimációs narratívák mentén értelmezzük újra, hanem közelebb jussunk tudományos megértéséhez, elengedhetetlen magának a szocialista rendszernek az újrágondolása – hiszen csak történeti perspektívából érthetjük meg a

⁷ Ez azért is szomorú, mert Wallersteinnek a világrendszer-elméletet megalapozó műve 1983-ban magyarul is megjelent. A rendszerváltás után az *Eszmélet* című elméleti-társadalomkritikai folyóirat folytatta a világrendszer-iskola kiemelkedő képviselőinek publikálását.

⁸ A totalitarianizmus és a hidegháború politikai-ideológiai összefüggéseiről lásd: GLEASON, Abbott: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford University Press, 1995. Gleason bemutatja, hogy az elmélet propagálásához és tudományos népszerűsítéséhez a CIA igen nagylelkű segítséget nyújtott az amerikai szovjetológiai műhelyeknek. Az elmélet kritikájához magyarul lásd: BARTHA Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Tankönyvkiadó, 2003. Egy hasonló könyv a tranzitológiáról igen hasznos lenne, hogy megmutassa: a tudományosnak kikiáltott elmélet a legkevésbé sem tudományos.

politikai átalakulás kezdőpontját: az állampártok meggyengülését, ami – és ezt még egyszer aláhúzom – a kortárs szakértőket is váratlanul érte. A tranzitológia úgy oldotta meg ezt a problémát, hogy felelevenítette a totalitárius elmélet meglehetősen leegyszerűsített kommunizmus-képét. Ez az elmélet azonban, ahogyan annak idején számtalan kritikusa rámutatott, mind történetileg, mind logikailag támadható, ráadásul azt sem magyarázza meg, miképpen roppantak össze ilyen hirtelen a bebetonozottnak hitt „kommunista” rezsimek? Az amerikai szovjetológusoknak az 1970-es években megjelenő új nemzedéke jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy diszkreditálják a totalitárius elméletet a nyugati akadémiában.⁹ 1989 után a totalitárius elmélet új reneszánszát élte Kelet-Európában, ami azért is sajnálatos, mert a múltban igen sok kutatómunka mutatott rá arra, hogy ez az elmélet nem képes megmagyarázni a szocialista társadalmak dinamikáját, de még a politikai döntéshozás és az uralom elemzésére sem alkalmas. (Tegyük hozzá, a nyugati kutatók nagyon kevésbé rokonszenveztek a kelet-európai állampártokkal). Vagyis úgy tűnik, hogy a nyugati paradigmaváltáshoz Kelet-Európa (megint) késlekedve csatlakozik.

A tranzitológiai elmélet

1989-ben bebizonyosodott, hogy az államszocialista rezsimek modernizációs kísérlete kudarcot vallott, és a rendszernek hiányoztak mind az ideológiai, mind pedig a gazdasági erőtartalmak ahhoz, hogy megakadályozza a kelet-európai félperiféria „visszatérését” a kapitalista világ gazdasági rendszerbe. Az államszocializmus összeomlása a régi és már megkopott marxista-leninista jelszavakat azzal a „friss” meggyőződéssel helyettesítette, hogy mindent másképpen kell csinálni, mint régebben. A kelet-európai országok, miután kudarcot vallottak a szocialista modernizációs kísérlettel, a kapitalizmus visz-

⁹ Az elméletből sokan levezetik a náciizmus – kommunizmus analógiát – annak ellenére, hogy Hannah Arendt, az elmélet legnagyobb hatású képviselője csak a sztálinizmus egy megadott korszakát vetette össze a náciizmussal. Az analógia mai kritikájához lásd: *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Szerk.: GEYER, Michael–FITZPATRICK, Sheila. New York, Cambridge University Press, 2009; *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Pannonica, 2001.

szállításiában látták az új reményt arra, hogy utolérhetik a nyugat-európai technológiát és életszínvonalat.¹⁰ Ahogy Bryant és Mokrzycki rámutattak, a kelet-európai országok egyszerre akarták elérni a nyugati jólétet, és fenntartani az általános foglalkoztatottságot és a szociális biztonságot.¹¹ A nyugat-európai politikai intézmények átvétele és a piacgazdaság bevezetése volt hivatott biztosítani az „átmenet” sikerét.

A neoliberális gazdasági program ideológiai támaszt kapott a tranzitológiától, amely az 1989-1991 utáni néhány évben a kelet-európai rendszerváltozás vezető ideológiája lett. Jelezni kell azonban, hogy a „big bang” vagy a „genesis környezet” elmélete egészen más prognózist adott a kelet-európai országok számára. Az alábbiakban megvitatandó okok miatt azonban a „big bang” inkább tekinthető a tranzitológia egy variánsának, mintsem egy új paradigmának.

Két héttel azután, hogy Mitterrand elnök a világ elé tárta egy új, az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európai Konföderáció tervét, Sachs felvázolt egy új tervet, amelyik alapvetően különbözött a francia elképzeléstől. Ahogyan Peter Gowan rámutatott, Sachs elképzelése szépen egybeesett a Bush-adminisztráció geopolitikai és gazdasági célkitűzéseivel.¹² Ezek a következőket foglalták magukba: a visegrádi országok elszakítása Moszkvától, és a kapitalizmus bevezetése „sokkterápia” formájában; a Szovjetunió kirekesztése az újjászervezett Európából, és Kelet-Közép-Európa integrációja a nyugati érdek-

¹⁰ Érdekes, hogy miközben az új kelet-európai elit megtagadta a szocializmust, továbbra is hittek az „utolérő fejlődés” lehetőségében. Itt említeném meg James Ferguson antropológiai vizsgálódását, aki arra a következtetésre jut, hogy a periférián az emberek akkor is hisznek a modernizációban (az „utolérő fejlődésben”), amikor a hétköznapi életben a periferizálódást tapasztalják. (FERGUSON, James: *Expectations of Modernity: Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1999.). Ferguson tapasztalatait az én kelet-európai összehasonlító kutatásom is megerősítette. Magyarországon erősebb az „utolérő fejlődésbe” vetett hit, mint Kelet-Németországban, ahol a munkások többsége a kapitalista rendszerre vezette vissza a rendszerváltás utáni negatív tapasztalatokat. Lásd: BARTHA Eszter: „Jó változást nem látok, csak rosszat”: Osztály és etnikum a rendszerváltás utáni Magyarországon. In *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Szerk.: JUHÁSZ József–KRAUSZ Tamás. Budapest, L'Harmattan, 2009.

¹¹ BRYANT, Christopher G. A.–MOKRZYCKI, Edmund: *The New Great Transformation? Change and Continuity in East Central Europe*. London, Routledge, 1994.

¹² GOWAN, Peter: NeoLiberal Theory and Practice for Eastern Europe. *New Left Review* I. (1995) Nr 213.

szférába; nyomásgyakorlás Németországra, hogy fizesse a kelet-európai átalakulás költségeit, és lehetőség szerint helyezze át keletre a termelést; nyomásgyakorlás az Európai Közösségre, hogy amerikai mintára szervezze át intézményrendszerét, és alakítsa ki egy „minimalista” neoliberális zónát, amely politikailag és katonailag nem jelent fenyegetést az Egyesült Államokra.¹³

A Sachs-terv győzelme meghatározta a Kelet-Európában követett nagyhatalmi stratégiát. A neoliberális út, úgymond nemcsak a gazdaság gyors átrendezését ígerte, hanem a keleti energiák felszabadítását, és békés és konstruktív célokra történő felhasználását is.¹⁴ Ennek a gazdasági programnak lett az ideológiai támasza a tranzitológia. Az elmélet alapját azok a politológiai munkák képezik, amelyek az autokratikus uralomból a demokráciába való átmenetet vizsgálták az országok három nagy csoportjában. Ezek voltak az 1945 utáni Németország, Olaszország és Japán, az 1970-es években létrehozott dél-európai demokráciák, valamint és Argentína, Brazília, Uruguay, Chile és Paraguay.¹⁵ 1989-1991 után felmerült az a javaslat, hogy a kelet-európai rendszerváltást úgy kell tekinteni, mint az átmenet negyedik típusát.¹⁶ Ez az elgondolás lényegében egy predesztinált jövőt irányzott elő a kelet-európai „tranzitországok” számára: miután bevezetik a „helyes” intézményeket, vagyis a liberális demokráciát és a piacgazdaságot, hasonlókká válnak a fejlett kapitalista államokhoz. A hasonlóság alatt a kelet-európai lakosság túlnyomó többsége a nyugati jólétet és gazdasági fejlettséget értette, amelynek elvileg nagyon gyorsan be kellett következnie az olyan szocialista örökségek, mint a tervgazdaság és a gazdasági izoláció felszámolása után, amelyekben most mindenki a gazdasági elmaradottság fő okozóit látta.

A tranzitológiát olyan széles körben vitatták és kritizálták, hogy az új szakirodalomban a legtöbb szerző kerüli a kifejezést, és helyette a transzformációt használja.¹⁷ A széleskörű kritika ellenére a paradigma számos eleme to-

¹³ SACHS, Jeffrey: What is to be done? *The Economist* (1990) 13 January.

¹⁴ Uo. 23.

¹⁵ O'DONNELL, Guillermo–SCHMITTER, Philippe C.–WHITEHEAD, Laurence: *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore, John Hopkins University Press, 1986.

¹⁶ PRZEWORSKI, Adam: The Choice of Institutions in the Transition to Democracy: A Game-theoretic Approach. *Sisyphus: Social Studies* (1992) Nr 1.

¹⁷ Lásd: NOWOTNY, Thomas: Transition from Communism and the Spectre of Latin-Americanization. *East European Quarterly* (1997) Nr 31.; LESSENICH, Stephan: Strukturwandel in Transformationsgesellschaften: Vom Süden zum Osten und zurück. In: *Deutschland im Wandel: Sozialstrukturelle Analysen*. Hrsg.: GLATZER, Wolfgang–OSTNER, Ilona. Opladen, Leske und

vábbra is jelen van a kelet-európai diskurzusban. A következőkben célunk nem annyira a vita rekapitulálása, mint inkább egy elméleti összefoglaló.

Három fő kritikát lehet megfogalmazni az „átmenet” elméletével szemben. Először, ahogyan Offe rámutatott, az elmélet hívei kevés figyelmet fordítottak a többszörös átmenet problematikájára.¹⁸ Miközben a fent említett példákban a demokráciába való átmenet kapitalista gazdasági környezetben történt, Kelet-Európában a kapitalizmusba való átmenet párhuzamosan zajlott a demokratikus változásokkal. Offe szerint a kelet-európai transzformáció specifikuma éppen az egyidejűség problémája. Valószínűtlen, hogy a gazdasági átmenet sikeres lehet egy demokratikus környezetben, mivel kevés az esélye annak, hogy a lakosság önként vállalja az óriási társadalmi és humán költségeket, különösen úgy, hogy annak gyümölcseit nem valószínű, hogy saját életükben élvezhetnék. Konszenzusra azonban szükség van, mivel az átalakulás legitimitása előfeltételezi a demokratikus átalakulást. Offe ezért arra a következtetésre jut, hogy a nyugati modellek kelet-európai transzplantációjának kísérlete felnyitja a paradoxonok Pandora-szelencéjét, ami lehetetlenné teszi annak megjósolását, hogyan alakul a régió jövője. Valószínűleg azonban a legjobb esetben is gyenge demokráciák és kapitalista rendszerek keletkeznek az egykori államszocialista országokban, míg a legrosszabb esetben egy diktatórikus visszarendeződés lehetőségét sem lehet kizártnak tekinteni.

A második kritika a tranzitológiai elmélet teleologikus és univerzalista implikációi ellen irányul. Lomax helyesen állapítja meg, hogy ebben a vonatkozásban az elmélet semmi más, mint a diszkreditált modernizációs paradigma egy variánsa.¹⁹ Mindkettő a kapitalizmus normatív felfogásán alapul, amely a kezdeti feltételektől függetlenül bárhol megteremthető. A változásnak lényegében olyan forgatókönyv szerint kell lejátszódnia, amelynek alapja inkább a tankönyv-, mintsem a „létező” kapitalizmus. A modernizációs paradigma elméleti kritikája mellett a történeti előzmények sem ösztönzik a túlzottan optimista prognózisokat. Az 1960-as években ez az elmélet Latin-Amerikában irányozta elő a fejlett kapitalista világ utolérését. Ahogyan a

Budrich, 1999; LOMAX, Bill: A tranzitológia válsága. In: *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.

¹⁸ OFFE, Claus: *Varieties of Transition: The East European and the East German Experience*. Cambridge, Polity Press, 1996.

¹⁹ LOMAX, i. m. 1998.

tranzitológia kritikusai rámutattak, előfordulhat, hogy Kelet-Európa éppen e kevésbé vonzó alternatíva felé találja magát „átmenetben”.

A paradigma harmadik problémája a történeti perspektíva hiánya. A szocializmus ebből a perspektívából nem volt más, mint egy diktatórikus rendszer, amelytől Kelet-Európa szerencsésen megszabadult, és amely lebontása után nem érdemel további figyelmet, legfeljebb a mindenkori bűnbak szerepét töltheti be. Kelet-Európa perifériális fejlődése azonban nem a szocializmus öröksége, és a múlt démonizálása egyre kevésbé képes választ adni az elhúzó-dó „átmenetre.” Nem véletlenül kerülnek előtérbe a „vadkapitalizmussal” szemben a szolidaritást, igazságosságot hangsúlyozó nemzeti mitológiák (mintha a régióban létezne „szerves” kapitalizmus).

Érdekes és további vizsgálódásra érdemes kérdés, minek köszönhető a modernizációs paradigma kelet-európai reneszánsza. Offe szerint ennek egyik oka az, hogy az egykori „tervezők” igen fogékonyak voltak a „felülről vezényelt” kapitalizmus gondolatára. Én azonban azt mondanám, hogy az okok mélyebben voltak benne az államszocialista múltban. A sztálini ideológiai fordulat lényege a világforradalom koncepciójával való szakítás és a fejlett kapitalista országokhoz való felzárkózás programjának meghirdetése. Az 1970-es évekre világossá vált, hogy ezt a programot nem lehet megvalósítani; a teljes kudarcot az uralkodó kommunista pártok az államszocialista rendszerek bukásával ismerték be. Miután a szocialista modernizációs kísérlet megbukott, a kelet-európai országok a kapitalizmushoz való visszatérésben vélték megtalálni a felzárkózás új lehetőségét. Az egykori szatellit államokban a nacionalista ideológiákat felhasználták arra, hogy növeljék a Szovjetunióval szembeni (létező) antipátiát. Ebben a politikai légkörben divattá vált egyedül az államszocializmust és a KGST-t okolni a régió alulfejlettségéért, mintha a kommunista uralommal kezdődött volna Kelet-Európa gazdasági elmaradottsága. Nagyon sokan hitték, hogy a szocialista örökség felszámolásával elkerülhetetlen lesz a gyors fejlődés. Röviden, azt mondhatjuk, hogy a tranzitológiai elmélet éppen a szakirodalomban kritizált teleologikus implikációi miatt volt vonzó a kelet-európai országok számára.

Egészen más posztszocialista „forgatókönyvet” javasolt Kenneth Jowitt, amely a „genezis környezet” vagy „big bang”-elmélet néven vált közismertté.²⁰

²⁰ JOWITT, Kenneth: *The New World Disorder: the Leninist Extinction*. Berkeley, University of California Press, 1992.

Jowitt úgy találta, hogy a posztoszocialista országok a tökéletes de-strukturált-ság állapotában vannak, hasonlóan egy teljesen üres és elhagyott földhöz. Így tehát olyan helyzet várható, ahol az emberek csak passzívan vesznek részt a dolgok alakulásában, és nem képesek arra, hogy az eseményeket vagy saját sorsukat irányítsák. Ez az impotencia jellemzi nemcsak a belső tömegeket, hanem a külső elitet is, amelynek sem eszközei, sem vágya nincs arra, hogy elindítsa a modernizációt, és pusztán arra törekszik, hogy csökkentse a pusztulást, és elkerülje a további katasztrófákat.

Miközben ez a kifejelet radikálisan eltér a tranzitológiai elmélet optimista jövőképétől, megkísérlem megmutatni, hogy mindkettő ugyanazzal a konceptuális kerettel operál. Először, mindkét elmélet adottnak veszi a változás végpontját, miközben magát a változást sem tudta előre jelezni, még kevésbé magyarázni. Másodszor, mindkettő figyelmen kívül hagyja a történeti kontinuitást; a „big bang” elmélete még nyilvánvalóbban, mint a tranzitológiai paradigma. Harmadszor, egyik sem számol az átalakulás társadalmi szereplőivel – a big bang elmélete ezeket explicite is passzívoknak tekinti. Az akaratuktól megfosztott individuumok sztereotípiája ismerős a hidegháborús ideológiaként szolgáló totalitárius elméletből. A totalitarianizmus részletes kritikájára itt most nem térek ki; elegendő annyit megjegyezni, hogy ha mindez igaz lenne, kérdéses, hogyan sikerült a kommunista rendszereknek egyáltalán megbukniuk. A fenti hasonlóságokat figyelembe véve, a „big bang” elmélete inkább tekinthető a tranzitológiai paradigma egy változatának, mintsem egy önálló elméletnek.

A tranzitológia válsága

Az első „átmeneti” évek után világossá vált, hogy a valóság egészen másképpen alakul, mint a tranzitológusok optimista prognózisa, és a kelet-európai országok valójában még attól is messze vannak, hogy elérjék az 1989 előtti szintet – nemhogy felzárkózzanak a fejlett kapitalista világhoz. A neoliberais politika növekvő társadalmi és emberi költségei megkérdőjelezték azt a nézetet, hogy Kelet-Európa a gazdasági fellendülés útján halad. A legnagyobb sokkot kétségtelenül az általános foglalkoztatottság elvesztése jelentette: 1994-re Kelet-Közép-Európában 10-15%-ra emelkedett a munkanélküliség. A reálbérek és a kereslet csökkenése a termelés drasztikus visszaesését vonta maga után.

Utólag több kutató is úgy látta, hogy a sokkterápia, ahelyett, hogy segítette volna a re-strukturálódást, valójában mélyítette a krízist, és gazdasági válságba torkollott. Így például az 1990-es évek az EBRD (European Bank for Reconstruction and Development) jelentése szerint a sor elején álló Lengyelországnak és Szlovéniának is 2-4 évébe kerül, hogy újból elérje a reform előtti szintet (EBRD 1995, 172). 1996-ban, Kelet-Európa egészére nézve a GDP 15%-kal volt alacsonyabb, mint 1989-ben (UNECE 1996, 53-57). Pickles és Smith a rendszerváltás politikai gazdaságtanával foglalkozó, terjedelmes kötet bevezetőjében megállapítják: „Szemben a neoliberális új vallási retorikájával, Kelet- és Közép-Európa és más posztkommunista társadalmak fundamentális változáson mennek keresztül, amelynek fő hajtóereje a tőkefelhalmozás globalizált rendszere. Az 'átmenet' tapasztalata egyfelől a gazdasági összeomlás, a munkaerő kizsákmányolása, társadalmi és politikai dezorientáció (a születési ráták csökkenése és a halálozási arányok növekedése mély társadalmi és pszichológiai válságra mutat), másfelől egyesek felemelkedése és mások teljes elszegényedése. [...] A szegénység és egyenlőtlenség növekedése termékeny talajnak bizonyult két alkalmazkodási stratégia számára – és létfontosságú, hogy bármely tranzitológiai elmélet megértse a kettő közötti komplex dialektikus kapcsolatot: az első az olyan háztartási túlélési stratégiák elterjedése, mint a házilag előállított termékek cseréje, beleértve az élelmiszer és más alapvető árucikkek cseréjét barátok, szomszédok között, illetve a munkahelyen és a lakóközösségen belül létrehozott hálózatokon keresztül, ami az informális gazdaság felvirágzását eredményezi. A második az illegális és féllegális tevékenységek növekedése, amelyet általában a "maffiához" kapcsolnak, de nem mindig lehet azzal azonosítani. Mindkét alkalmazkodási stratégia – és sokkal több ilyen van – értelmezhető úgy, mint az eltérő lehetőségekkel rendelkező egyének azon próbálkozása, hogy a rendelkezésre álló társadalmi, gazdasági és politikai erőforrásokat mobilizálják, és kikapukat találjanak az átmenet időszakában. Ezek a stratégiák azt mutatják, hogy még mindig sokat lehet tanulni a kapitalizmusba való korábbi (és egyenlőtlen) átmenetektől.”²¹

²¹ *Theorising Transition: The Political Economy of Postcommunist Transformations*. Eds.: PICKLES, John–SMITH, Adrian. London–New York, Routledge, 1998, 7–8.

Hozzátehetjük: Az informális szektor és a szükségletre való termelés növekedése, a reálbérek csökkenése, a növekvő halálozási arányok és a romló egészségügyi mutatók nemcsak a „modernitás várakozásainak” mondtak el, hanem azt is jelezték, hogy a „létező kapitalizmus” egészen másképp fog kinézni Kelet-Európában, mint a fejlett kapitalista országokban.

Az „átmenet” óriási társadalmi és emberi költségei nemcsak a „Nyugathoz” való felzárkózás optimista prognózisát, hanem a tranzitológia érvényességét és a neoliberális gyakorlatot is megkérdőjelezték. Politikai téren ez a változás a szocialista utódpartok választási győzelmeiben, a tudományban pedig új, kritikus paradigmák elterjedésében mutatkozott meg. A tranzitológia rivális paradigmáit az „új institucionalizmus”, a „fejlesztő állam” és a „világrendszer-elmélet” címszavak alatt tárgyalom. Az alábbiakban a három elmélet bemutatása és kritikai értékelése következik.

Új institucionalizmus

Az új institucionalizmus kiemeli a társadalmi változás intézményes beágyazottságát (és ezért lassúságát), és arra ösztönzi az elemzőket és politikusokat, hogy inkább építeni igyekezzenek a múlt örökségére, mintsem elutasítsák, vagy megtagadják azt.²² A transzformáció „útfüggő” jellegét hangsúlyozta Stark és Bruszt. A szerzők explicite is bírálták a tranzitológiai elmélet univerzalista implikációit és a régi intézmények figyelmen kívül hagyását, amelyek azonban meghatározzák az átalakulást. Az „átmenet” helyett ezért javasolták a „transzformációk” kifejezés használatát, amelyekben „az új elemek bevezetése a legtipikusabban a már létező intézményes formák adaptációjával, újrendeződésével, permutációjával, és re-konfigurációjával kombinálódik”.²³

A szerzők a kelet-európai transzformációk „útfüggő” jellegét a tulajdonviszonyok változásának elemzésével támasztották alá, amelyet úgy értelmeztek, mint az intézményes elemek re-konfigurációját. Megkísérelték megmutatni, hogy a különböző privatizációs stratégiák különböző mintázatot követnek, amelyet meghatároz az államszocializmus típusa, és az ország történeti öröksége. Magyarországon például, mondják a szerzők, a politikai elit szándéko-

²² Lásd pl. BRYANT–MOKRZYCKI, i. m. 1994.

²³ STARK, David–BRUSZT, László: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998, 83.

san lassította a „tényleges” privatizációt a társadalmi reakciótól való félelmében. Ez azt eredményezte, hogy a leggyorsabban terjedő tulajdonforma a „kft., amely egy másik kft. tulajdonában van, amely részvénytársaságok tulajdonában van, amelyek az állam tulajdonában vannak”.²⁴ Ezt a típusú privatizációt nevezik a szerzők „intézményes kereszttulajdonlásnak”.

Az elmélet előnye, hogy elismeri a kontinuitást a transzformációban, és inkább vizsgálni, mintsem démonizálni akarja a szocialista múltat. Ennek a paradigmának azonban két nagy hiányossága van. Az egyik az, hogy az elemzést a nemzetállam kereteire korlátozza, és alábecsüli a globális erőket és a külső tényezők jelentőségét. Az a feltételezés, hogy a földrajzi helyzet és a nemzeti történelem számos „átmenetet” jelöl ki a kelet-európai országok számára, a perifériális fejlődés egész problematikáját visszautalja a centrumból a perifériára, mintha a különböző kapitalizmusok egymástól függetlenül fejlődnének. Ahogyan azonban Böröcz rámutatott, az államszocializmus bukását csak globális perspektívából lehet adekvátan megérteni, hiszen a belső okok, amelyek alatt leggyakrabban a tervgazdaság ellentmondásait szokták érteni, kezdettől fogva jelen voltak az államszocializmus történetében.²⁵ Míg az új kapitalizmusok felfedezésével meg lehet indokolni, miért nem teljesültek a nyugati életszínvonal eléréséhez fűződő várakozások Kelet-Európában, igencsak vitatható, mennyire ragadja meg az „útfüggő” perspektíva a globális változásokat.

Stark és Bruszt munkájának másik problémája a történeti módszer inadekvát alkalmazása. Ha valaki a kontinuitás mintázatát keresi, nem elegendő 10-15 évet „visszamenni” a történelemben. A kelet-európai gazdasági elmaradottság nem a kommunista rendszerek „öröksége”. Éppen ellenkezőleg, a kommunizmus inkább volt a régió perifériális fejlődésének terméke, mint okozója. A szerzők felületes történelem-olvasata igen spekulatív munkát eredményez például a magyarországi privatizációról. Az a jelenség, amelyet Móra „(ál)privatizációnak” nevez, a privatizáció első szakaszára volt jellemző, amikor a KGST-piac összeomlása után több állami nagyvállalat a csőd szélére került. Az állam mint „tulajdonos” megpróbálta konszolidálni a helyzetet, míg a vállalat elég nyereséges lesz ahhoz, hogy privatizálni lehessen. Ez volt az a specifikus helyzet, amikor van egy „kft., amely egy másik kft. tulajdoná-

²⁴ Uo. 99.

²⁵ BÖRÖCZ, József: Change Rules. *American Journal of Sociology* (2001) Nr 4.

ban van, amely részvénytársaságok tulajdonában van, amelyek az állam tulajdonában vannak.” Az (ál)privatizáció azonban sokkal inkább volt a KGST-piac összeomlásának eredménye, mintsem egy már létező intézményes forma re-konfigurációja.²⁶

Ahogy a bevezetőben jeleztem, célom nem az, hogy bemutassam a szakirodalmat, hanem a négy nagy paradigma kritikai értékelésére törekszem. Ezért nem vettem bele az elemzésbe az elitek átalakulásával foglalkozó, egyébként nagyon gazdag szakirodalmat. Csak egy könyvet említék itt meg, Eyal, Szelényi és Townsley munkáját (*Kapitalisták nélküli kapitalizmus*).²⁷ A könyv elméleti megközelítését az új institucionalizmus alá sorolhatjuk. Fő tézise, hogy Kelet-Európában különböző kapitalizmusok kiépülését lehet megfigyelni, amelyek erősen függnak az adott ország történeti örökségétől. Ezt a tézist erőteljesen bírálta Burawoy, aki szerint a mainstream szociológia itt politikai, nem pedig tudományos érdekeket követ. A kapitalizmus kialakulása óta egyetemességre törekvő rendszer, és miközben a nemzeti és helyi feltételek kölcsönhatásba lépnek a globális erővel, a szociológia nem mondhat le arról az igényről, hogy a maga egyetemességében elemezze a kapitalizmus működését.²⁸

A „fejlesztő állam” elmélete

A „fejlesztő állam” elmélete a nyugat-európai és kelet-ázsiai állami-üzleti kapcsolatok összehasonlító elemzéséből nőtt ki, illetve fejlődött olyan különböző üzletrendszerek modelljévé, amelyekben a nemzetenként igen különböző intézményes viszonyok, különösen az állam és a pénzügyi intézmények közötti kapcsolatok alakítják ki a kapitalizmus különféle egymással versenyző formáit.²⁹ A posztoszocialista változás szempontjából releváns része az, hogy közvetlenül is kihívást jelent a laissez-faire kapitalizmus egyirányú politikai

²⁶ MÓRA, Mária: Az állami vállalatok (ál)privatizációja. *Közgazdasági Szemle* (1991) 6. sz.

²⁷ EYAL, Gil–SZELENYI, Iván–TOWNSLEY, Eleanor: *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. New York, Verso Books, 1998.

²⁸ BURAWOY, Michael: Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes. *American Journal of Sociology* (2001) Nr 4.

²⁹ WHITLEY, Richard: Societies, Firms and Markets: the Social Restructuring of Business Systems. In: *European Business System: Firms and Markets in their National Contexts*. Ed.: WHITLEY, Richard. London, SAGE, 1992.

modellje számára, mivel a sikeres kapitalista fejlődés olyan alternatív empirikus példáit produkálja, amelyekben az állam döntő szerepet játszott vagy játszik még ma is. Amsden et al. tették közé az első komoly tanulmányt a kelet-európai neoliberális politika és a kelet-ázsiai országok iparosítási útjának összehasonlításáról.³⁰ A munka fő tanulsága, hogy elmaradt gazdaságok csak akkor remélhetik a világgazdasághoz való felzárkózást, ha az állam aktívan részt vesz a kapitalista fejlődés intézményeinek létrehozásában. Ha a laissez-faire politikára hagyják, a volt állami vállalatok tönkremennek az átszervezéshez és modernizáláshoz szükséges segítség nélkül, és egész szektorokat sújthat a kereskedelem korlátlan liberalizálása, melyek a fejlődéshez exporttámogatás és import tarifák stratégiai kombinációját igénylik.

Az Amsden és mások által festett posztszocialista Kelet-Európa-kép, mint a „pszeudo-szocializmusból a pszeudo-kapitalizmusba” való átmenet a 19. századi kapitalizmuson alapuló neo-klasszikus tranzit-modellek éles kritikája. A munka konklúziója az, hogy a történelmi előzményeket nézve a régió egy, már érvényét veszttette „átmeneti” modellel kísérletezik, amely magában hordja a saját kudarcát, mivel másodrangú szerepre kárhoztatja a világgazdaságban Kelet-Európát. Ennek a politikának a legnagyobb mulasztása, hogy nem használta ki a már létező intézmények potenciálját az „átmenet” korai szakaszában, így például azokat az állami vállalatokat, amelyek, ha megkapják az átálláshoz szükséges segítséget, meg tudták volna állni a helyüket a világversenyben, valamint a képzett munkaerőt, amelynek tudása és szakképzettsége megegyezett az ázsiai „tigrisekével”.

Adam elemzése Magyarországról hasonlóképpen rámutat az állami beavatkozás hiányára. Miközben a reálbérek itt nem csökkentek olyan drasztikusan, mint például Lengyelországban, az állam „el a kezekkel” szemlélete nem sokat tett azért, hogy mérsékelje a bizonytalanság klímáját és a hitelkorlátozást, amelyben a vállalati eladósodottság ördögi köre rendkívül magas kamatokat eredményezett. Ez viszont megakadályozta a modernizációt, ami segített volna a vállalatoknak kimászni az adósságaikból.³¹ Más tényezők is hozzájárultak a recesszióhoz: Magyarország a szomszédjainál is jobban megérezte a KGST-piac összeomlását, és mezőgazdasági termelése 42%-kal esett vissza 1989 és

³⁰ *The Market Meets its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Eds.: AMSDEN, Alice H. et al. Cambridge, Harvard University Press, 1994.

³¹ ADAM, Jan: *The transition to a Market Economy in Hungary*. *EuropeAsia Studies* (1995) Nr 6.

1993 között. A lefelé való spirál utolsó eleme az 1992-es drákói csődtörvény volt: az állam, ahelyett, hogy segítette volna a struktúraváltást, olyan törvényt hozott, amelynek értelmében egy cégnek kérnie kellett az átszervezést, ha nem tudta adósságait 90 napon belül kiegyenlíteni. Noha ezt később módosították, igen komoly károkat okozott: többek szerint egyedül 3-5%-os visszaesést jelentett a GDP-ben.³²

Amsden és mások szerint a szabadpiac dogmájának és az ideológiai korlátozásnak az anyagi alapját a Bretton Woods-i intézmények szolgáltatták Kelet-Európában, amelyek elítélték az állam beavatkozását a gazdaságba. Mikro-ökonómiai szinten a Világbank mindig azonosította a struktúraváltást a privatizációval, és, miközben a tervgazdaság ideje alatt nem habozott kölcsönöket folyósítani Magyarországnak, 1989 után megtiltotta, hogy a struktúraváltásra adott kölcsönök az állami szektorban kerüljenek felhasználásra, illetve előírta, hogy a kormány csökkentsen az ipartámogatást, függetlenül attól, hogy gyengélkedő, vagy ígéretes vállalatokról van szó, hiszen az „anyagi fegyelem” kikényszerítését önmagában is serkentőnek tekintette. A Bretton Woods-i intézmények pénzügyi közreműködésével a tervező „tőke” az ipartervezés helyett a privatizációs folyamat csatornáiba vándorolt.³³

A „fejlesztő állam” erőssége a neoliberais gazdasági program átfogó, szemléletes kritikája. Ahhoz az érvhez, hogy a neoklasszikus gazdasági modellek a 19. századi kapitalizmuson alapulnak, érdemes hozzátenni Kopátsy Sándor elemzését a magántulajdon magyarországi restaurációjáról. Kopátsy úgy érvelt, hogy azok a koncepciók, amelyek a két világháború közötti Magyarország modelljének mintájára kívánták visszaállítani a magántulajdon dominanciáját, figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a fejlett kapitalista országokban egyre inkább csökken ez a tulajdonforma.³⁴ Ezért, ahelyett, hogy Magyarország ezzel felzárkózna a „Nyugathoz”, a magántulajdon dominanciájának visszaállításával csak a kapitalizmus egy már meghaladott formáját sikerül konzerválni.

A „fejlesztő állam” elméletének azonban van egy gyengesége: az összehasonlíthatóság problémájának negligálása. A tervgazdaságról a piacgazdaságra való átállás egészen más jellegű problémákat vet fel, mint a jórészt parasz-

³² Uo.

³³ AMSDEN, i. m. 1994, 14.

³⁴ KOPÁTSY Sándor: Még soha, sehol elő nem fordult feladat. *Valóság* (1991) 2. sz.

ti, illetve önellátó termelésről az ipari fejlettségre való áttérés. Szintúgy nem esik szó az ázsiai „államkapitalizmus” exportjának politikai és ideológiai akadályairól olyan országokba, amelyek éppen örömmel szabadultak meg egy antidemokratikus tervgazdaságtól. Amsden et al., és Whitley egyszerűen úgy utalnak a legitim, erős állam hiányára, mintha ezzel vissza lehetne hozni az államot, szocializmus nélkül.

A világrendszer-elmélet

Wallerstein 1974-ben publikálta úttörő munkáját az európai kapitalista világ-gazdasági rendszer kialakulásáról, amellyel megalapozta a világrendszer-elméletet. Rosa Luxemburg és Lenin után Wallerstein úgy határozta meg a világrendszert, mint amelyben széleskörű munkamegosztás folyik. A munka pedig nem pusztán funkcionálisan – azaz foglalkozások szerint – kerül megosztásra, hanem földrajzi vonatkozásban is. Ez azt jelenti, hogy a gazdasági feladatok egész sora oszlik el egyenetlenül a világban. A munka e társadalmi szervezete, mondja Wallerstein, „megnöveli és legitimálja egynéhány csoport azon lehetőségét, hogy a rendszer keretein belül mások munkáját kizsákmányolja, azaz nagyobb arányú részesedéshez jusson a többletből.”³⁵ A kevésbé fejlett területeknek a kapitalista világ-gazdaságba való bekebelezése tovább növeli a munkamegosztás egyenlőtlenségeit. A centrumországok ipari és technológiai árucikkkel látják el a perifériát, míg az utóbbi az elsődleges termékek és olcsó munkaerő „raktáraként”, valamint a centrum szabad felvevő piacaként szolgál. Wallerstein emellett használja a félperiféria fogalmát, hogy jelezze Kelet-Európa „felemás” strukturális helyzetét a korai kapitalista világ-gazdaságban, amely olyan különálló és egyenlőtlen társadalmakat foglal magába, amelyek nyugatiak ugyan módszereikben, de elmaradnak a teljesítmény tekintetében. A perifériális fejlődést tehát nem a nemzeti sajátosságok, a valósi, netán faji különbségek magyarázzák, hanem a kapitalista világ-gazdasági rendszer működéséből következik.

A világrendszer-perspektívát először Andre Gunder Frank alkalmazta az 1945 utáni Kelet-Európára. Úttörő tanulmányában Frank amellett érvelt, hogy

³⁵ WALLERSTEIN, Immanuel: *A modern világ-gazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világ-gazdaság eredete a XVI. században*. Budapest, Gondolat, 1983, 678.

Kelet-Európa re-integrációja a kapitalista világ gazdaságba már igen előrehaladt. A kereskedelmi kapcsolatokat elemezve pedig arra a következtetésre jut, hogy a szocialista Kelet éppúgy kizsákmányolja a fejlődő világ országait, mint a nyugati kapitalista országok. A tanulmányban Frank helyesen diagnosztizálta azokat a bomlási folyamatokat, amelyek egy évtized múlva az államszocialista rendszerek bukását okozták: „Tehát a 'szocialista' Kelet nemzetközi gazdasági viszonyai és hatásuk a társadalomra nem osztálysemleges, hanem osztályalapú, éppen úgy, mint a fejlett kapitalista Nyugaton és a fejletlen szocialista Délen. Az uralkodó osztály sürgeti a belső gazdasági reformot, és a hozzá kapcsolódó külső politikai 'liberalizálást', mert így akarja előnyökhöz juttatni tagjait és más privilegizált csoportokat. Ők húznak elsősorban hasznát a liberalizálásból, amit a nyugati kocsi szimbolizál. Ennél is fontosabbak azonban a politikai előnyök, mivel így meg tudják vásárolni a bürokratikus, professzionális és más értelmiségi csoportok támogatását, akik semlegesítik, vagy ellenőrzik az elidegenedett munkástömegeket. Ezeket az osztályimperatívuszokat és célokat Kelet-Európa és a Szovjetunió 'szocialista' államaiban tovább erősíti a kapitalista nemzetközi munkamegosztásban való, egyre nagyobb részvételük.”³⁶

A fentieket azért idéztem, mert miközben a társadalomtudományokat – Klaus von Beyme szavaival – meglepetésként érte az államszocializmus 1989-es összeomlása, Frank prognózisa igazolást nyert, noha ezt a Nyugat utolérésének lázában égő új kelet-európai mainstream nem vette figyelembe. Wallerstein már a rendszerváltás idején azt írta, hogy alaptalanok a liberális piacgazdasághoz fűződő remények, mert a globális versenyben az alulfejlett országok eleve egyenlőtlen feltételek mellett versenyeznek. A politikai függetlenség elnyerése, mondja Wallerstein, nem jelent egyúttal egyenlőséget a világ gazdasági rendszer nemzetközi munkamegosztásában, amelynek rendező elve a hierarchia. Az optimisták pedig igen hamar szembesülni fognak a világ gazdasági rendszer strukturális realitásaival.³⁷ Hasonlóan kedvezőtlennek látta a térség lehetőségeit Frank, aki a neoliberais programot okolta az elmélyülő válságért, különösen a volt Szovjetunió perifériális területein. A KGST felszámolása a végső csődöt készítette elő a periferián, hiszen az utóbbi termékei csak a világpiactól védett szocialista piacokon voltak eladhatók. A tér-

³⁶ FRANK, Andre Gunder: *Long Live Transideological Enterprises! Review* (1977) 1. sz., 118.

³⁷ WALLERSTEIN, Immanuel: A XX. századi szocialista kísérletről. *Eszmélet*, 2. évf. (1990) 8. sz., 105–120.

ség ipara, amint „rászabadul” a világpiac, rövid időn belül tönkremegy, és a gazdasági élet teljesen a centrum ellenőrzése alá kerül. Frank szerint fennáll az a veszély, hogy a régió teljesen periferizálódik, amelynek társadalmi-politikai következményei beláthatatlanok: egyes társadalmi rétegek teljes leszakadása, az etnikai-nemzeti ellentétek kiéleződése, populista diktatúrák hatalomra kerülése és újabb területi háborúk.³⁸ Mindez növelheti a kapitalista centrumban a xenofóbiát és a Kelettől való elzárkózási hajlamot.³⁹ A közös Európára vonatkozó elképzeléseknek mindenesetre riasztó alternatíváját kínálja egy új „vasfüggöny” leeresztése Kelet és Nyugat között – ezúttal a nyugatiak követelésére.

Gowan igen átfogó kritikát nyújt a Kelet-Európában alkalmazott nyugati politikáról. Rámutat, hogy a sokkterápia összhangban volt a nyugati érdekek szerint kialakítandó európai nemzetközi munkamegosztással: beengedni a piacra az EU (akkor még EC) –országokat, tönkretenni a kelet-európai riválisokat a hazai kereslet csökkentésével, a magas inflációval, a reálbérek csökkentésével és a kormánykiadások csökkentéséhez való ragaszkodással. Érdekes idézni Gowan végső következtetését: „Helyesebben fogalmazunk úgy, hogy Kelet-Európában a kommunizmus vége lehetőséget adott a Nyugatnak, hogy a régióban kiirtsa a gazdasági nacionalizmust a saját nemzeti és kollektív érdekei kedvéért. De ez nem annyira jelent új korszakot, mint inkább egy igencsak régít, amit valamikor a kommunizmus napjaiban imperializmusnak neveztek”.⁴⁰

Radice a külföldi tőke szerepét elemzi a kelet-európai rendszerváltásban. Úgy érvel, hogy a túlzott polarizáció könnyen tévedésekre vezethet ebben a vitában. A kapitalizmus mindig is globális rendszer volt; ami változott, az a globális tőkefelhalmozás térbeli és társadalmi szerkezete, valamint politikai szerveződése az egyes államokban. Radice azt mondja, hogy ahelyett, hogy úgy fogná fel a globalizációt, mint a kapitalizmus nemzetállamok után következő szakaszát, helyesebb, ha úgy tekintjük a kapitalizmus történetét, mint globalizáció és a nemzetállamiság tendenciáinak komplex kombinációját. A nemzetállamok mindig közvetítők voltak a globális piac és a természeti erő-

³⁸ FRANK, Andre Gunder: Economic Ironies in Europe: A World Economic Interpretation of EastWest European Politics. *International Social Science Journal* (1992) Nr 2.

³⁹ A kelet-európai etnikai „reneszánsz” és a neoliberalizmus összefüggéséről lásd: JUHÁSZ-KRAUSZ, i. m. 2009.

⁴⁰ GOWAN, i. m. 1995, 60.

források, illetve munkaerő között. A nemzetállamok sokat emlegetett szuverenitása, amelyet mind a támogatók, mind az ellenzők a globalizáció fő akadályának tekintenek, valójában soha nem volt átléphetetlen határ, hanem inkább megegyezés kérdése a nemzetközi és nemzeti szereplők között.⁴¹

A világrendszer-elmélet előnye nemcsak az, hogy a többenél használhatóbb prognózisokat állított fel a kelet-európai átmenetre. Elméleti erőssége, hogy történeti perspektívába helyezi Kelet-Európa gazdasági elmaradottságát, illetve a kapitalista világ gazdasági rendszer globális összefüggéseiben láttatja az elmaradottság problémáját. A perifériális fejlődés nem elválasztható a kapitalista rendszer evolúciójától, és ezért a probléma nem szűnik meg attól, hogy az állami vezetőket és párttitkárokat felváltják a menedzserek. Kelet-Európa nem azért nem fejlődik úgy, mint a Nyugat, mert „rosszul” ültették át a kapitalizmust, hanem a perifériális fejlődés éppen a kapitalizmus „logikájából” következik. Az államszocializmus tehát a periféria alternatív kísérleteként is értelmezhető egy más világrend kialakítására vagy legalábbis a felzárkózásra. Ebből a perspektívából az államszocializmus kialakulása és bukása elválaszthatatlan a kapitalizmustól. Ezt azonban általában kevesen hiszik el a periférián.

A világrendszer-elmélettel szemben megfogalmazható kritika a perifériák közötti differenciálás hiánya. Világos, hogy Szlovénia Ukrajnához képest „centrum”, de Kelet-Közép-Európa országai között is jelentős különbségeket találhatunk. Ma még nem látható, hogy milyen gazdasági-társadalmi következményei lesznek az európai gazdaságba való integrációnak, és milyen mértékben teljesednek be az új tagországoknak az életszínvonalbeli felzárkózáshoz fűzött reményei. Arról is korai volna még spekulálni, hogy a munkaerő szabad mozgása, a „feketemunkás”, vagy a „bevándorló” tapasztalat a nacionalista érzelmeket erősíti, vagy ellenkezőleg, mégiscsak formálódik egy közös európai identitás. A világrendszer-iskola nagyon sok elemzést produkált az egyenlőtlen fejlődésről és a régiók közötti kizsákmányolás meglétéről. Egyelőre azonban úgy tűnik, mintha túlbecsülték volna a munkások forradalmasodását vagy a lázadás irányát – a kelet-európai etnikai reneszánsz legalábbis ezt igazolja.

⁴¹ RADICE, Hugo: A feltámadt kapitalizmus: Kelet-Közép-Európa a globalizáció fényében. In: KRAUSZ, i. m. 1998.

Kritikai antropológia

Fentebb a nagy elméleteket ismertettem; de a kritikai antropológia is komoly kihívást jelent a tranzitológiának. Itt említeném meg Michael Burawoy nevét, aki empirikus munkák alapján alakított ki egy kritikai elméletet a kapitalizmus fejlődéséről. Burawoy több országban tanulmányozta a gyári rezsimek működését, és felállított egy elméletet, amely szerint a korai kapitalizmus despotizmusát felváltja a hegemon despotizmus, ahol a munkásokat gúzsba köti a tőke mobilitása, és hajlandóak engedményeket tenni a tőkének, hogy megakadályozzák a gyárak elköltöztetését egy olcsóbb munkaerőt kínáló célországba. Ezzel párhuzamosan nő a munkaerő belső megosztottsága: a munkások elsősorban a versenytársat látják a másikban, és ez megakadályozza a közösségi összefogást. Burawoy a szocialista Magyarországon is megfigyelte ugyan a bürokratikus despotizmus kialakulását, de úgy gondolta, hogy Kelet-Európában a munkások nagyobb eséllyel tudnak megszerveződni érdekeik védelmére, mint a nyugati országokban, mert náluk erősebb a szocialista tudat, mint a kapitalista országok munkásai között. Az amerikai professzor előtt tulajdonképpen egy önigazgató, demokratikus szocializmus képe lebegett, amikor úgy vélekedett, hogy a munkások nagyobb eséllyel szerzik meg a termelőeszközök feletti ellenőrzést Keleten, mint Nyugaton.⁴²

Burawoy később elismerte, hogy „túlbecsülte” a kelet-európai munkások baloldaliságát. Már az 1980-as években magyarországi gyártanulmányai során megfigyelte, hogy a munkások egyáltalán nem hittek a hivatalos szocialista ideológiában, és egyedül a tisztességes fizetésben mérték le a létező szocializmus teljesítményét, amit a rendszer felfogásuk szerint nem tudott nekik biztosítani. Érdekes, hogy miközben a kutatót az amerikai munkások életszínvonaláról faggatták, szóba sem kerültek a két rendszer egyéb különbségei – például a munkahelyek biztosítása, az oktatás, a közösségi élet vagy az egyének közötti verseny terén.⁴³ Ez véleményem szerint mindennél jobban jelzi a hi-

⁴² BURAWOY, Michael: *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London, Verso, 1985.

⁴³ BURAWOY, i. m. 1985. A kutató ezt úgy értelmezte, mint a munkásoknak az állampárttal szembeni elégedetlenségét, ami igaz is volt. Ő azonban ekkor még úgy látta, hogy a munkások fogékonyak a rendszer baloldali kritikájára; csak később, a rendszerváltozás után megjelent terepmunkai beszámolójában vonta le azt a következtetést, hogy a munkások több, és nem kevesebb fogyasztást akartak, és a közösségi szocializmusnak nem volt számukra igazi von-

vatalos szocialista ideológiából való általános kiábrándulást a munkások körében. Érdeemes elgondolkodni azon, mennyire „írható” az uralkodó kommunista pártok számlájára, hogy míg a nyugati magasabb életszínvonal általában benne volt a köztudatban, addig az 1980-as években a demokratikus szocializmus mint baloldali alternatíva nem lépett túl egy szűk értelmiségi diskurzuson. Mivel a baloldali alternatívák nem kaptak nyilvánosságot, semmiféle hatást nem tudtak a hiteltelenné váló hivatalos ideológia helyett kifejtetni.

Így a kelet-európai munkások 1989 után védtelenebbnek bizonyultak a hegemon despotizmussal szemben, mint a fejlett kapitalista országok munkásai. Miközben a tranzitológia „leírta” a szocialista munkásokat (vagy legalábbis nem kerültek szóba azon társadalmi csoportok, amelyek az „átmenet” óriási emberi költségeit fizették), addig a kritikai antropológusok éppen arra törekedtek, hogy képet kapjanak erről az „elfelejtett” társadalomról.⁴⁴ Chris Hann egyenesen úgy fogalmazott, hogy az antropológia lehet az a tudomány, amelyik „újraorientálja” a kutatást a tranzitológia tévedései után.⁴⁵

Hangsúlyozom, hogy a kritikai antropológusok korántsem kívánnak lemondani a nagy elméletekről. Kiemelném itt Burawoy munkáját, aki mun-

zereje. Vö. BURAWOY, Michael–LUKÁCS János: *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 1992.

⁴⁴ Lásd: KIDECKEL, David A.: *Getting By in Postsocialist Romania. Labor, the Body and Working-Class Culture*. Bloomington, Indiana University Press, 2008; BURAWOY, Michael–KROTOV, Pavel: The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. *American Sociological Review* (1992) Nr 57.; OST, David: *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 2005; KALB, Don: Beszélgetések egy lengyel populistával: Globalizáció, osztály és átmenet – emberközelből. *Eszmélet*, 21. évf. (2009) 82. sz., 82–113; SIEGELBAUM, Lewis–WALKOWITZ, Daniel: *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989–1992*. Albany, 1995; SZALAI Erzsébet: *Baloldal – új kihívások előtt*. Budapest, Aula Kiadó, 2003, TÁBORI Zoltán: *Vasmű*. Budapest, Sík Kiadó, 1998; VETTA, Theodora: Újjáéledt nacionalizmus versus európai demokrácia. Az „osztály” haszna az „identitásproblémák” megértésében a mai Szerbiában. *Eszmélet*, 21. évf. (2009) 82. sz., 114–132.; TRAPPMANN, Vera–TOWALSKI, Rafal: Túlélni akkor, amikor mindenki el akar téged felejtetni – Lengyel munkások a rendszerváltozás után. *Eszmélet*, 20. évf. (2008) 77. sz., 76–94.

⁴⁵ HANN, Chris–HUMPHREY, Caroline–VERDERY, Katherine: Introduction: Postsocialism as a Topic of Anthropological Investigation. In: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practice in Eurasia*. Ed.: HANN, Chris. London, Routledge, 2002.

kástörténeti kutatásai mellett nagyon sokat tett a globális etnográfia módszertani megalapozásáért. Burawoy kiterjesztett esettanulmánynak hívja a makrostruktúrák iránt is orientált etnográfiát, amelynek négy dimenzióját különböztette meg.⁴⁶ Az első dimenzió a résztvevő megfigyelés, amelynek során a kutató a terepen gyűjt adatokat. A második a kutatásnak a makrovilág felé való kiterjesztése, amely a kiterjesztett esettanulmány módszerét követve dialektikus viszony formájában tételeződik, vagyis a hétköznapi „mikrovilág” nem a makrostruktúrák pusztá reflexiója. A harmadik dimenzió a kutatás időbeli kiterjesztése, amit a történeti módszer alkalmazásának is nevezhetünk. Az utolsó dimenzió az elmélet „kiterjesztése”, ha a kutató adekvát magyarázatot talál a terepen megfigyelt „anomáliára”. A világot azonban globálisan kell értelmeznünk, és az antropológia nem mondhat le kritikai nézőpontjáról.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a rendszerváltás értelmezése ellentmondásos – nemcsak az érintett országokban, hanem a nyugati szakirodalomban is. Kérdés marad, hogy miért volt a kelet-európai munkásosztály politikailag passzív a rendszerváltás időszakában, és miért nem forradalmasodtak – a baloldali várakozásokkal szemben – az állampártok gyámkodásától megszabadult emberek.⁴⁷ A rendszerváltozás negatív társadalmi következményei – az egyenlőtlenségek gyors növekedése, a munkanélküliség és teljes társadalmi rétegek elszegényedése – sem váltották ki a „vesztesek” tiltakozását. Az azonban látható, hogy a „fiatal” kelet-európai demokráciák még képlékenyek. A kritikai antropológia valószínűleg tartogat még perspektívákat Kelet-Európa számára.

⁴⁶ BURAWOY, Michael: Introduction: Reaching for the Global. In: *Global Ethnography: Forces, Connections, and Imaginations in a Postmodern World*. Ed.: BURAWOY, Michael. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 2000.

⁴⁷ A magyar baloldal (elveszett) esélyeiről lásd: Önkormányzás vagy az elitek uralma? Szerk.: KRAUSZ Tamás–MÁRKUS Péter. Budapest, Liberter, 1995; SZALAI Erzsébet: *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–93*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1994; SZALAI, i. m. 2003; THOMA László: *Alternatívák nélküli társadalom*. Budapest, Gondolat, 1995.